

O'ZBEK TILI TEZAVURSI UCHUN SIFAT LEKSEMALARNING SEMANTIK MUNOSABATLARI

Po'latova Gulhayo G'ofurjon qizi

gpulatova2409@gmail.com

Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sifat leksemalarining tildagi o'rni, semantik maydoni haqidagi fikr bildirilgan. Semantik maydon kompyuter leksikografiyasi taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega. Terminlar tezavrusida semantik maydon nazariyasiga asoslanish sohaga oid tushunchalarni tez va oson o'zlashtirish imkonini berishi yoritilgan. “Achchiq” sifat leksemasining semantik maydoni va tezavrusi haqida mulohazalar keltirilgan.

Abstract. This article expresses an opinion about the place of quality lexemes in the language, the semantic field. The semantic field has a special place in the development of computer lexicography. In the thesaurus of terms, it is explained that basing on the theory of the semantic field allows to quickly and easily master the concepts of the field. Comments are made on the semantic field and thesaurus of the adjective lexeme “achchiq”.

Аннотация. В данной статье высказывается мнение о месте качественных лексем в языке, семантическом поле. Семантическое поле занимает особое место в развитии компьютерной лексикографии. В тезаурусе терминов поясняется, что опирание на теорию семантического поля позволяет быстро и легко освоить понятия поля. Даются комментарии к семантическому полю и тезаурусу лексики «achchiq».

Kalit so'zlar: *sifat leksemalari, sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlari, semantika, semantik maydon, tezavrus, “achchiq” leksemasi tezavrusi.*

Kirish

O'tgan davr mobaynida yurtimizda milliy ma'naviyatimiz, o'zligimizni ifodalovchi tilimizga, uni ilmiy tadqiq qiluvchi tilshunosligimizga katta e'tibor qaratildi va mazkur jarayon izchil davom etmoqda. O'zbek tilshunosligida fan taraqqiyoti sezilarli darajada yuksaldi. Bunda jahon tilshunosligi yutuqlaridan o'rinli foydalanish, ularni amalda qo'llash o'z ijobiy natijalarini berdi. Natijada erishilayotgan yutuqlarimiz nafaqat mamlakatimiz tilshunosligida, balki dunyo tilshunosligida ham ma'lum bo'lib bormoqda. Erishilayotgan muvaffaqiyatlar bilan bir qatorda qilinishi lozim bo'lgan tadqiqotlar ham mavjud bo'lib, ularning sirasiga o'zbek tilida tezavrus lug'atlarni ishlab chiqish, o'zbek tilini o'rganuvchi xorijliklar uchun elektron lug'atlarni yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Jamiyat rivojlanishining qizg'in pallasiga kirgani sari tilimizda o'ziga xos taraqqiyot yuz berishi tabiiydir. Binobarin, tildagi so'zlarning shakl va ma'no jihatdan taraqqiy etishi ulardagi ushbu munosabatlarni kengroq tadqiq etishni taqozo

etadi. Soʻzlarning oʻzaro shakl va maʼno munosabatlari turlicha. Ayrim soʻzlar shaklan har xil, lekin maʼno jihatidan bir-biriga yaqin boʻlsa, boshqalari shaklan bir xil, ammo maʼnolari turli xil, baʼzilari esa bir-biriga qarama-qarshi soʻzlar ham boʻlishi mumkin. Bunday hodisa tilshunoslikda semantik munosabat deyiladi. Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Qiyoslang: Ekilgan koʻchatlar viqor bilan koʻkka boʻy choʻza boshladi. Koʻrinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan “yotiq chiziq”qa joylashib, muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi. Sintagmatik munosabatlar doimo yaqqol taʼsir qilishi insonda lisoniy sezgi uygʻotishi bilan ham oʻziga xosdir [Israilova, 2023].

Asosiy qism

Oʻzbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasiga doir qator izlanishlar olib borilmoqda, jumladan, mashina tarjimasini, korpus texnologiyasi, kompyuter leksikografiyasi hamda dasturiy ilovalarning lingvistik asoslarini ishlab chiqish, leksikografik matnlarga ishlov berish va lingvostatistik tahlil etish borasida muayyan darajada natijalarga erishib kelinmoqda. N.Abduraxmonova oʻzining tadqiqotlarida kompyuter leksikografiyasi, ontologiya tezaurus, WordNet, korpusga asoslangan taʼlim texnologiyasiga bagʻishlangan bir nechta ilmiy ishlarni eʼlon qilgan.

Tezaurus tushunchasi bugungi kunda keng maʼno ottenkasiga ega tushuncha. Keng isteʼmolda konseptologik tamoyillarga asoslangan ideografik lugʻat sifatida tushuniladi. Keyingi vaqtlarda yaratilayotgan tezaurus va ontologiyalar esa funksional jihatdan semantik lugʻatlar tarkibiga kiradi. Shuningdek, bunday lugʻatlar ideografik lugʻatlar tipiga ham mansub, chunki bu lugʻatlarni tuzishda semantikaga alohida eʼtibor beriladi va mavzu maydoni muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Tezauruslar ideografik lugʻatning bir turi sifatida iyerarxik munosabatga asoslanadi va unda semantik modelning “jins-tur”, “qism-butun”, “sinonim” munosabatlari ifodalanadi. Tezaurus lugʻatlarda maʼlum atama uchun aloqador boʻlgan boshqa tushunchalar aks ettiriladi [Abduraxmonova, 2023].

Oʻzbek tili morfologiyasida, boshqa soʻz turkumlari qatori sifat ham katta oʻrinni egallaydi va oʻzining leksik-grammatik va semantik xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻz turkumi sifatida ajratilgan. Tilshunoslikda sifat soʻz turkumining oʻrganilish tarixi juda qadim davrlarga borib taqaladi. Mahmud Koshgʻariyning “Devon-u lugʻatit turk”, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat-ul adab”, “Asos-ul balogʻa”, Alisher Navoiyning “Muhokamat-ul lugʻatayn” kabi asarlaridayoq sifatning belgi ifodalash xususiyati, ularning turli xil tashbehtar va badiiy sanʼatlarni yuzaga keltirishdagi imkoniyatlari haqida muayyan fikr-mulohazalar mavjud edi.

60-yillarga kelib oʻzbek tilshunosligida sifat turkumiga oid soʻzlarni oʻrganishga tilshunos olim M.Sodiqova katta hissa qoʻshdi. Olima 1963-yilda “Oʻzbek tilida rang-tus bildiruvchi sifatlar” mavzusida nomzodlik ishini himoya

qildi. Ikki tomlik “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (1966) va “O‘zbek tili grammatikasi” (1975) nomli tadqiqotlarning “Sifat” mavzularini yozdi, 1974-yilda olimaning “Hozirgi o‘zbek tilida sifat” nomli monografiyasi e‘lon qilindi.

O‘tgan asrning 70-90-yillarida o‘zbek tilshunosligida sifat turkumini talqin etish yanada chuqurlashdi va ilmiy tus oldi. Jumladan, keyingi o‘ttiz-o‘ttiz besh yil davomida o‘zbek tilshunosligida tilning grammatik qurilishini, lug‘aviy tarkibini o‘rganish sohasida sezilarli yutuqlar qo‘lga kiritildi. Pardayev Z.ning “O‘zbek tilida sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlari” nomzodlik dissertatsiyalarining bir bobi “Rang bildiruvchi sifat leksemalarning semantik-uslubiy xususiyatlari” deb nomlangan. Mazkur bobda “qora”, “oq”, “qizil”, “yashil” kabi tilimizda keng tarqalgan rang bildiruvchi leksemalarning semantik-uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan [Pardayev, 2004]. N.Jumatova “O‘zbek xalq maqollaridagi rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar” maqolasida “oq” va “qora” ranglari qatnashgan maqollarni atroflicha tahlil qilgan. Ming yillardan beri shakllanib kelayotgan maqol-u matallardagi ranglar jilosiga ahamiyat qaratgan [Isroilova, 2020].

O‘zbek tilida sifat so‘z turkumi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarning ayrimlarini yuqorida keltirib o‘tdik. Hozirgi kunga qadar sifat leksik, semantik, uslubiy, funksional jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa-da, bu turkum uchun o‘zbek tilida hali tezaurus lug‘ati yaratilmagan. Bu yo‘nalishda olimalarimiz N.Abduraxmonova, M.Abjalova, Sh.Hamroyeva o‘z munosabatlarini bildirib o‘tishgan. Bu esa, o‘zbek tili tezaurusi uchun sifat leksemalarning semantik munosabatlarini tadqiq etish hali tilshunoslar oldida turgan vazifalardan ekanligini bildiradi.

Tezaurus lug‘atlar bir so‘z semantikasi bilan bog‘liq barcha belgilarni qamrab oladigan, matnda qo‘llanish xususiyatlarini to‘liq aks ettiradigan kompyuter lug‘atidir. Tezaurus giperhavola vositasida boyitilgan katta hajmdagi ma‘lumotlar bazasidir. Xususan, “achchiq” leksemasining barcha ma‘naviy semalarini yig‘ib, quyidagicha tezaurusni ishlab chiqdik:

№	Tezaurus qolipi	So‘zning semantik pasporti
1.	So‘zning yoki til birligining morfologiya va sintaksisga aloqadorligi	O‘zbek tilida maza-ta‘m ma‘nosidagi achchiq so‘zi tezaurusini ko‘rib chiqamiz. achchiq – maza-ta‘m bildiruvchi sifat. Achchiq – ta‘mi og‘iz-tilni achitadigan, lovullatadigan: achchiq garmdori.
2.	Talaffuz qilinishi	achchiq
3.	Semantik tarkibi	<i>so‘zning asl ma‘nosi:</i> Achchiq – nordon, tishni qamashtiradigan meva-sabzavot navi: achchiq olma, achchiq karam. B) <i>ko‘chma ma‘noda:</i> Umuman, salbiy belgini bildiradi: 1.Achchiq – jazillatadigan, jonni achitadigan: achchiq shamol.

		2.Achchiq – kishiga qattiq tegadigan, noxush, ko'ngilga botadigan: achchiq gap. 3.Achchiq – g'am-iztirobli, alamli: achchiq damlar, achchiq xotira. 4.Achchiq – qahr, jahl, zarda: achchig'i burnini uchida. 5.Achchiq – qiyinchilik, mashaqqat, g'am-g'ussa, azob-uqubat kabi ma'nolarni ifodalaydi (O'TIL, II, 183) C) sinonimi: nordon, tilni lovullatadigan D) omonimi: – E) antonimi: mazali, totli, shakarli, yoqimli, chuchuk, lazzatli F) paronimi: – G) giperonimi: maza-ta'm
4.	Yaqin ma'nodagi so'zlar	achchiq so'z, achchiq hayot, achchiq taqdir, achchiq choy, achchiq shamol
5.	Etimologiyasi	Qadimgi turkiy tildagi a:chi-fe'lidan –q qo'shimchasi bilan yasalgan.
6.	Frazeologizmlarda qo'llanilishi	<u>Achchiq</u> <u>choy</u> <u>damlanib</u>, <u>shopirib-shopirib</u> <u>qaytarilib</u>, <u>xo'rillatib</u> <u>ichilgan</u> <u>damlarda</u> <u>kimlarning</u> <u>taqdiri</u> <u>hal</u> bo'lajak. Tohir Malik “Shaytanat 1-kitob”, 1989 Mahmudxon <u>achchiq</u> <u>ustida</u> <u>biror</u> <u>tarablarga</u> <u>ketub</u> <u>qolish</u> <u>ehtimoli</u> <u>ham</u> <u>bor</u>. Abdulla Qodiriy “Baxtsiz kuyov”, 1915 Faqat sizning shirin turmushingizga achchiq oralamasin, deyman-da....<i>R.Tagor “Aka va uka”</i> Uning oxirgi saltanati xonlik istibdodining achchiq zulm va taaddilarining jonso'z qora sahifalarini tashkil etadilar. Abdulla Qodiriy “Mehrobdan chayon”
	Birikmalar tarkibida	Yaxshidir achchiq haqiqat, Lek shirin yolg'on yomon. <i>E.Vohidov</i>
7.	Boshqa tillarda qo'llanilishi	- inglizcha: <u>bitter</u> - ruscha: горький

Tezaurus “achchiq” leksemasidagi quyidagi semantikani yoritish imkonini beradi: “achchiq” sifat leksemasida quyidagi semalar mavjud:

- 1) nordon; 2) tilni achitadigan; 3) zarda; 4) taxir; 5) jonni achitadigan

№	So‘z birikmalari	nordon	Tilni achitadigan	zarda	jonni achitadigan
1.	achchiq xotira				+
2.	achchiq choy		+		
3.	achchiq haqiqat				+
4.	achchiq gap			+	+

“Achchiq” leksemasining birikma hosil qilishida o‘ziga xos jihatlar ko‘zga tashlanadi. “Achchiq” leksemasi taom, suv, kulgu, hayot, xayol leksemasi bilan semantik maydon hosil qiladi, lekin “nordon” leksemasi achchiq leksemasida bog‘lanuvchi so‘zlar bilan semantik maydon hosil qilmaydi. Yuqorida keltirilgan jadvaldan shuni xulosa qilish mumkinki, “achchiq” leksemasi o‘z ma’no ottenkasi bilan bir qatorda ko‘chma ma’noda ko‘proq qo‘llanilar ekan.

Xulosa

Sifat leksemalarining semantik maydoni va tezaurusini yaratishda grammatik hamda sintaktik yaqinlikni hisobga olish lozim. Shundagina tezaurus lug‘atlarni yaratishda leksemalarning kontekst va semantik maydonini yarata olamiz. Demak, so‘zning semantik maydonga mansubligi sinxron xarakterga ega bo‘lib, davrlar osha o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Shuningdek, semantik maydonda so‘zlar bir-biri bilan tutashmasligi qayd etiladi. So‘z ma’nolarining bir-biriga tutashmasligi nisbiy tushuncha bo‘lib, etimologik tahlillar turli maydonga mansub leksemalarning semantik jihatdan bog‘lanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraxmonova N., Qodirova Z. Kompyuter leksikografiyasida ontologiya (monografiya) Toshkent – 2023. – B.71.
2. Israilova S. “Ko‘k” leksemasi semantikasi va tezaurusi. Monografiya. Toshkent – 2023. –B.91.
3. Pardayev Z. O‘zbek tilida sifatlarning semantik-uslubiy xususiyatlari. Samarqand – 2004. – B.7.
4. Isroilova S. Sifat so‘z turkumining o‘rganilishi “Filologik ta’limni takomillashtirish muammolari” Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Toshkent, 2020.